

Safet Bandžović

**RUSIJA I ISTOČNO PITANJE:
IZAZOVI DEOSMANIZACIJE I BALKANSKI ODGOVORI**

I

Safet Bandžović

**RUSIJA I ISTOČNO PITANJE: IZAZOVI DEOSMANIZACIJE
I BALKANSKI ODGOVORI**

I

HISTORIJSKE MONOGRAFIJE

Knjiga 33

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu — Institut za historiju
Podgaj 6, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
<http://www.iis.unsa.ba>

Urednik:

Dr. Jasmin Medić

Recenzenti:

Dr. Ramiza Smajić

Dr. Izet Šabotić

Dr. Edin Veladžić

ISBN 978-9958-649-87-5

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH
pod ID brojem 67998214

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Safet Bandžović

**RUSIJA I ISTOČNO PITANJE:
izazovi deosmanizacije i
balkanski odgovori**

I

Sarajevo, 2026.

SADRŽAJ

GLAVA PRVA

NEDOVRŠENA PROŠLOST I IDEOLOŠKO-HISTORIOGRAFSKA SPREGA.....	7
--	---

GLAVA DRUGA

REFLEKSIJE ISTOČNOG PITANJA I ŠIRENJE “KRUGA TURSKE MAGIJE”	97
--	----

GLAVA TREĆA

DEOSMANIZACIJA I ZOV BALKANIZACIJE	227
--	-----

GLAVA ČETVRTA

RUSKO-OSMANSKI RAT I BUGARI (1877–1878)	323
---	-----

GLAVA PETA

RUSKI RATNI SAVEZNICI: DOMETI SRBIJE I CRNE GORE	493
--	-----

GLAVA ŠESTA

IZAZOVI I OGRANIČENJA POLITIKE: BERLINSKI KONGRES	555
---	-----

REGISTAR IMENA.....	629
---------------------	-----

GLAVA PRVA

NEDOVRŠENA PROŠLOST I IDEOLOŠKO-HISTORIOGRAFSKA SPREGA

*Herodot je historičare držao za čuvare sjećanja, sjećanja na slavna djela.
Ja sam skloniji tome da na njih gledam kao na čuvare nezgodnih činjenica,
čuvare kostura u ormaru društvenog pamćenja.*
(Peter Burke)

Historija nije *cjelokupna* prošlost, ali je još manje sve ono što od prošlosti preostaje. Može se prikazivati kao univerzalno pamćenje ljudskog roda, ali univerzalnog pamćenja nema. Svako kolektivno pamćenje ima za oslonac jednu grupu ograničenu u prostoru i vremenu. Pitanje prošlosti, gotovo po pravilu, postavlja se u kontekstu sukobljenih interpretacija historijskih dešavanja.¹ Kategorija kolektivnog pamćenja odnosi se na dio društveno-integrativnog usmenog i/ili pisanog znanja koji formira sliku prošlosti grupe: društvene grupe (porodica, narod, nacija, stranka, konfesija itd.) kao “zajednice pamćenja” određuju šta bi trebalo zapamtiti, a šta zaboraviti. Tako određeno kolektivno pamćenje predstavlja mozaik izabranih sadržaja bitnih za opstanak i integraciju grupe te očuvanje grupnog identiteta. Ono nije usmjereno ka traženju istine nego teži da učvrsti identitet grupa u prošlosti.² Budući da se vremenska rijeka nikad ne zaustavlja, u prošlost se u širokom toku “uliva naša sadašnjost, nestalna granica između prošlosti i budućnosti”. U vremenskom odnosu prošlost – sadašnjost – budućnost prošlost je nedovršena, izložena političkom oblikovanju, otvorena prema

¹ “Razlog tome je što raniji događaji nisu ‘sterilan’ fenomen koji se proučava isključivo sa pozicije činjenične zasnovanosti, već prošlost predstavlja simboličku osnovu za sistem uverenja i legitimizaciju ponašanja svake grupe” – prema: M. Jevtić, “Kolektivna sećanja: između istine i ubedenja” u: *Perspektive političkih nauka u savremenom društvu*, Beograd, 2023, 369.

² S. Radenović, “Nacionalni identitet, etnicitet, (kritička) kultura sećanja”, *Filozofija i društvo*, br. 3, Beograd, 2006, 221-225. Uz pisanu historiju, postoji i jedna živa historija, “koja se održava i obnavlja kroz vreme i u kojoj je moguće pronaći veliki broj tih drevnih struja koje su samo naoko iščezle” – prema: M. Halbwachs, “Kolektivno i istorijsko pamćenje”, *Reč*, br. 56, Beograd, 1999, 70, 80, 92.

maglovitoj budućnosti. Historiografija je zato uvijek privremena.³ Ona se ne bavi samo rekonstrukcijom prošlosti nego je, uza sve teškoće i zamke, i tumači.

Kritičke i višestruke perspektive doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama.⁴ Svaka historija je izbor, kaže Lucien Febvre. Historija može biti i konstruisana da bi tako našla razlog svog postojanja u brisanju drugih historija i negiranju drugih sjećanja.⁵ Historijski izvori u sebi nose obilježja vremena u kojem su nastali. Stalna je potraga za onima koji najviše doprinose razumijevanju prošlosti i njenih sastavnica. Svaki rad historičara tek je sličan kamenčić u “golemom mozaiku nastojanja da se što bolje upozna prošlost”. Mjesto na kojem su oni određuje njihov “ugao posmatranja prošlosti”. Mnogi od njih teže uvjeriti čitateljstvo da su njihovi rezultati “cijela istina”, odbijajući “mogućnost alternativnih tumačenja”. Napokon, “svaki iskaz zastaruje i zahtijeva reviziju”.⁶ Zastarjelo djelo zadržava “deo aktuelnosti zato što prenosi dokumentaciju i informacije, ili zato što se čita zbog sugestivnosti i estetske vrednosti”.⁷ Vrata za istraživanje historijskih pojava i događaja stalno su otvorena. Ne može se razumjeti sadašnjost i govoriti o budućnosti bez čvrstog oslonca na prošlost. Samo je ona “jedina istinita realnost”, a davno je kazano “da čak ni bogovi ne mogu da izbrišu ono što je bilo”.⁸ Nema “konačnih istina, nepromjenjivih,

³ M. Vernazza, “Objašnjenje u povijesti”, *Filozofska istraživanja*, sv. 4, Zagreb, 2008, 928.

⁴ F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunistička u dvadesetom veku*, Beograd, 1996, 423. Britanski historičar Richard J. Evans primijetio je da historičari ne mogu “doseći savršeno ili potpuno znanje cijele istine. Mogu samo utvrditi vjerojatnosti – ponekad nadmoćno uvjerljive, ponekad manje uvjerljive, a ponekad jedva uvjerljive – o dijelovima prošlosti: onim dijelovima kojima je moguće pristupiti putem ostataka koje je ona, u ovom ili onom obliku, prenijela budućim generacijama”; upor. A. Mombauer, *Uzroci Prvog svjetskog rata: kontroverze i konsenzus*, Zagreb, 2014, 15.

⁵ Prema riječima Erica Hobsbawma, historičar ne smije izbjeći obavezu univerzalizma: “Istorija napisana samo za Jevreje (ili za Afroamerikance, Grke, žene, proletere, homoseksualce itd.) ne može biti dobra istorija iako može utešiti one koji je pišu” – prema: E. Traverso, “Istorija i sećanje: antinomski par?” u: *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–1944. Priručnik za čitanje grada*, Beograd, 2013, 13, 18.

⁶ M. Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996, 381; D. Marijan, “Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2019, 402.

⁷ S. Ćirković, *Živeti sa istorijom*, Beograd, 2020, 123.

⁸ “Tvrdnja apostola Pavla u vihoru velikog istorijskog preloma da treba zaboraviti na prolaznost i gledati napred, ili onih koji smatraju da je Istorija nekorisna zabluda, što bi, možda, bilo u redu, kada prošlost ne bi imala nikakve veze sa sadašnjošću ili sa budućnošću” – prema: R. Tubić, “Taj sjajni i užasni Dvadeseti vek”, *Argumenti*, br. 26, Banja Luka, 2015, 107-108.

jednom datih i za uvek važećih iskaza i interpretacija”⁹ Između riječi i stvari, odnosno riječi i svijeta, postoji dubok jaz, pa neki autori pišu pojam “istina” ili “fakt” pod navodnicima.¹⁰ Za provjerljivost svake teorije nužno je višestranu sagledavanje prošlosti. “Ako bih hteo da jednom slikom predstavim odnos opšte i nacionalne istorije”, piše Milorad Ekmečić, “rekao bih da je to jedna plodna njiva u podlozi i pšenica koja raste na njoj”.¹¹ Samo razvijene društvene zajednice, konstatira ovaj historičar, “one kojima je postignuti stepen uspona nametnuo potrebu razmene iskustava sa prošlošću, imaju i istorijsku nauku”.¹²

U historiji nema jednostavnog redosljeda uzroka i posljedica. Postoje interakcije, i to bezbrojne, pa bilo šta da se dogodi, biva po pravilu “istovremeno uzrok i posledica u beskrajnom moru uzroka i posledica”.¹³ Prepuna “slijepih mrlja”, slučajnosti, iznenadnih obrta, historija izgleda jasnije i organiziranije u historijskim knjigama nego u empirijskoj stvarnosti.¹⁴ Ona prosvjetljava ukazujući na posljedice djela u uporedivim situacijama. Svaka generacija mora za sebe otkriti koje su situacije uporedive.¹⁵ Tradicionalno shvatanje odnosa između historije i pamćenja relativno je jednostavno. Historija treba biti “pod-sjetnik”, čuvar sjećanja na javne događaje koji se zapisuju da bi se proslavili njihovi akteri, a i zarad potomstva, koje treba učiti na njihovom primjeru. Tradicionalno određenje odnosa između pamćenja i zapisane historije, u kojem pamćenje odražava ono što se zaista zbilo, a historija odražava pamćenje, danas izgleda isuviše uprošćeno. Sjećanje na prošlost i pisanje o njoj nisu tako nevine radnje kao što se nekad mislilo. Ni sjećanja ni povijesti ne izgledaju više stvarno. U oba slučaja navikavamo se na to da se mora voditi računa i

⁹ M. Bešlin, M. B. Samardžić, “Postfaktualna istorija: savremeni revizionistički izazovi istoriografskoj metodologiji u Srbiji” u: *Metodološki izazovi istorijske nauke*, Kosovska Mitrovica, 2018, 67.

¹⁰ M. Gross, “Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti”, *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb, 2009, 182.

¹¹ “Smeštanje zbivanja iz nacionalne istorije u okvire opšte istorije ima za posledicu da se u nacionalnoj istoriji vidi kako se i zašto nešto događa i kuda taj razvoj može da ide” – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd, 2018, 152.

¹² M. Ekmečić, “O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas” u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd, 1995, 13.

¹³ L. Boja, *Prvi svetski rat: kontroverze, paradoksi, reinterpretacije*, Novi Sad – Beograd, 2015, 11-12.

¹⁴ N. N. Taleb, *Crni labud*, Smederevo, 2010, 8.

¹⁵ F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, Sarajevo, 2017, 188-189.

o svjesnom ili nesvjesnom izboru, tumačenju i iskrivljavanju. U oba slučaja izbor, tumačenje i iskrivljavanje društveno su uslovljeni. Za njih nije odgovoran samo pojedinac.¹⁶ Historija je dovršena samo u viziji akademskih rasprava – jedna je od opomena Françoisa Fureta, s obzirom na to da u njima postoje poglavlja koja određenu epohu “zaustavljaju” u vremenu i ljudskom pamćenju. Historija traje, kao i naraštaji koji njena poglavlja zatvaraju i ponovo otvaraju. Kao nauka historija je stalan i nedovršen razgovor s prošlošću (“never ended dialogue with the past”). Znanje o prošloj stvarnosti sastavni je dio stvarnosti i utječe na nju.¹⁷

Historija je “dinamičan tok na koji utiče niz procesa dugog trajanja prepletenih brzim političkim događajima u kojima grupe, društvene elite i pojedinci donose odluke”. Smisao saznanja historije, konstatira Dubravka Stojanović, jest u uočavanju svih ponuđenih mogućnosti i razmišljanju o razlozima zbog kojih je jedna prevagnula.¹⁸ Sjenka minulih vremena pada i na naše vrijeme. Nekada iz famozne sjenke historije izranjaju potisnute i prešućene istine, a nekada, pak, aveti neprevladane prošlosti, s kojima se uvijek mora računati.¹⁹ Prelomne

¹⁶ Peter Burke ukazuje da je nekada u Engleskoj postojao službenik koji se zvao “remembrancer” (“opominjač”), što je ustvari bio eufemizam za utjerivača dugova; posao tog službenika bio je da opomene ljude na ono što su htjeli zaboraviti. Jedan od najvažnijih zadataka historičara jest da bude opominjač – prema: P. Berk, “Istorija kao društveno pamćenje”, *Reč*, br. 56, Beograd, 1999, 83, 92.

¹⁷ Đ. Šušnjić, “Lično i zvanično sećanje i zaboravljanje” u: *Sećanje i zaborav*, Novi Sad, 2016, 30.

¹⁸ “Zarobljeno društvo je neosetljivo za patnje drugih, ono je narcisoidno, vidi samo sebe, gubi vezu sa realnošću. Takvo društvo iskrivljeno tumači i prošlost i sadašnjost i budućnost, najčešće u ključu teorija zavera, koje ga opsedaju, pa nije u stanju da vidi izlaz iz duboke krize”; opšir. D. Stojanović, *Prošlost dolazi: promene u tumačenju prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*, Beograd, 2023.

¹⁹ Banalna je istina da je “rešenje toga problema na temelju dokumenata, ali ni dokumenti ne vrede mnogo bez refleksije istoričara koji ih pozicionira u svom vremenu. Postoji i obrnuti proces – istoričar reda dokumenta tako kako to odgovara njegovoj ‘zadatoj’ istorijskoj istini. Misli se da se tako u izvesnom smislu može odstraniti famozna senka prošlosti, i otuda i teorije o ponavljanju istorije, pri čemu se zaboravlja da se ponavljaju samo određeni obrasci ponašanja, i kulturni obrasci, a ne sami događaji – ostalo je dobro poznato u svakom pristupu prošlosti” – prema: M. Đorđević, “Sumnje u kraj istorije”, *Republika*, br. 424–425, Beograd, mart 2008. Dokumenti su, zapaža Edward Hallett Carr, dugo bili “Zavjetni kovčeg u hramu činjenica. Ponizni povjesničar pristupao im je pognute glave i govorio o njima sa strahopoštovanjem. Ako nešto otkriješ u dokumentima, onda je to tako. Ali, kad malo bolje razmislimo, što nam ti dokumenti – dekreti, ugovori, popisi dohodaka, parlamentarni izvještaji, službena korespondencija, privatna pisma i dnevnik – govore? Nijedan dokument ne može nam reći više od onoga što je autor dokumenta mislio – da se dogodilo, da se trebalo ili moglo dogoditi ili možda samo ono što je htio da drugi misle da je on sam

situacije uvijek utječu na otvaranje brana sjećanja i protivsjećanja, ponovna promišljanja prohujalog, nametanje novih okvira pamćenja. Protivsjećanje je prostor gdje “subjektivitet pojedinca iskazuje otpor prema službenim verzijama historijskoga kontinuiteta”, pa se tako uvijek iznova realizira kao subjektivitet. Na kraju XX stoljeća umnogome se, s epohalnim promjenama, izmijenilo gledanje mnogih država, etničkih i socijalnih zajednica na vlastitu prošlost, uz temeljite izmjene kolektivnih identiteta. Promjena ekonomskog i političkog sistema jednog društva iziskuje promjene njegovog društveno-kulturnog kruga.²⁰ Historijska nauka, antropologija, sociologija i nauka o književnosti sve su opremljenije analitičkim instrumentarijem neophodnim za iščitavanje raznolikih značenja koja se u vezi s prošlošću stalno proizvode.²¹

Etnohistorija je spona između “prošlosti” i “sadašnjosti” etnije, sastavljena od manje ili više jednakog udjela mitova i sjećanja. To je mjesto susreta historije i mita. Obuhvata i realne i imaginarne sadržaje. Često je teško povući crtu između pamćenja i mita, naročito ako se mit posmatra kao “priča o herojskoj ili svetoj prošlosti u koju se široko veruje”, a pamćenje kao “sopstvena ili tuđa, lična ili zajednička iskustva zabeležena u tradicionalnoj kulturnoj formi”.²² Ideje koje jedan narod ima o sebi, svom fatumu, zadacima, idealima, prema mišljenju Slobodana Jovanovića, prvenstveno polaze iz narodnih predanja i legendi, odnosno mitova, a kasnije postaju inspirativan sadržaj ideoloških djela raznih tumača “narodne samosvesti” – političara, književnika, naučnika. Nacionalna ideologija s vremenom se mijenja, kaže Jovanović: “Na mesto jednog shvatanja

mislio, ili čak samo ono što je smatrao da sam misli. Ništa od svega ovoga nema smisla dok povjesničar nije počeo raditi na građi i tumačiti je. Činjenice koje je pronašao ili nije pronašao u dokumentima povjesničar prije korištenja prvo mora obraditi: način na koji ih koristi, ako tako mogu reći, jest proces obrade... Naravno, činjenice i dokumenti vrlo su važni za povjesničara. No, od njih ne bi trebalo raditi fetiše. Oni sami ne čine povijest” – prema: E. H. Carr, *Što je povijest?*, Zagreb, 2004, 13-15.

²⁰ N. Rajković, “Povlačenje granica Istoka i Zapada: *antemurale christianitatis* i konceptualizacija hrvatskog nacionalnog i simboličnog identiteta” (dalje: “Povlačenje granica Istoka i Zapada”), *Diskrepancija*, br. 16-17, Zagreb, 2012, 53.

²¹ M. Brkljačić, S. Prlenda, “Zašto pamćenje i sjećanje?” u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006, 14.

²² Etnohistoriju odlikuju višestrukost, stalna podložnost promjeni i opšta neujednačenost. Ona je, u zavisnosti od interesa, potreba i pogleda različitih društvenih grupa u jednoj zajednici, uvijek podložna reinterpetaciji – vidi: N. Kostić, “Upotreba Svetog Save u postavljanju etnoreligijskih granica: sociološko-istorijski pristup”, *Sociologija*, br. 3, Beograd, 2017, 327-328.

nacionalnog karaktera dolazi drugo, koje obično počinje kritikovanjem onog starijeg shvatanja”. Brojna su, pak, mišljenja da, bez obzira na promjene nacionalne ideologije, mit ostaje osnovno ishodište i obrazac iz kojeg jedan narod crpi predstave o sebi.²³ Kad god se ponove određeni socio-psihološki uslovi, onda se, po pravilu, obnove neka stara sjećanja, vjerovanja i mitovi. Stariji oblici duhovnog traganja javljaju se u vremenima teških kriza, društvenih i ličnih.²⁴ Mitska priča u savremenim političkim uslovima i uopšte javnoj upotrebi, nije priča iz usmenog predanja nego primjenjivi kliše ili jezički stereotip, “referenca” i argumentacija u ideološkoj upotrebi.²⁵ Ljudi vjeruju da znaju daleko više nego što stvarno znaju. Po pravilu, jaka osjećanja vezana za neko pitanje ne nastaju iz dubokog razumijevanja.²⁶

“Prava” historija uvijek je savremena, ona je “nužno pisana sa stanovišta sadašnjosti”.²⁷ Recepcija prošlih događaja i sama podliježe temporalizaciji. Njen smisao, zajedno s perspektivom, stalno se mijenja. Analizom tumačenja pojedinih historijskih događaja može se mnogo saznati o savremenosti, koja se u slici prošlosti ogleda kao u ogledalu.²⁸ Čovjek uči kroz iskustvo, a ono je u prošlosti. Savremenost će najpogrešnije tumačiti oni koji umisle da historija počinje od njih. Po količini znanja svako djelo iz historije mora zastarjeti – “jer će naredni pisci otkriti papire za koje niko ranije nije znao da postoje”

²³ G. Đerić, *Pr(a)vo lice množine: kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, Beograd, 2005, 13.

²⁴ Max Weber kazao bi da dolazi do “ustanka starih bogova iz njihovih grobova”. U krizi se ne traži učitelj nego spasitelj – prema: Đ. Šušnjić, “Lično i zvanično sećanje i zaboravljanje”, 31.

²⁵ G. Đerić *Pr(a)vo lice množine: kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, 30.

²⁶ Naizgled razboriti ljudi često su iracionalni. Razum je evolucijsko svojstvo poput dvonožnog hoda ili trobojnog vida. Razum je nastao u afričkim savanama i treba ga shvatiti u tom kontekstu. ono što se naziva “pristrano potvrđivanje očekivanog” (*confirmation bias*) – sklonost je ljudi da prihvate informaciju koja potvrđuje njihova uvjerenja, a da odbace onu koja im protivrječi – prema: E. Kolbert, “Zašto ne menjamo mišljenje”, *Peščanik.net*, 30. august 2018, <https://pescanik.net/zasto-ne-menjamo-misljenje>.

²⁷ R. Tubić, “Pogovor” u: R. Dž. Kolingvud, *Ideja istorije*, Beograd, 2003, 316.

²⁸ Svi su historičari na neki način i “revizionisti”, bilo da ih na reviziju pokreću otkrića novih dokaza, značenja, ili vrednovanja. Treba pritom razlikovati “revidiranu” od “revizionističke” historiografije – vidi: A. Tafra, “Revolucija, rat i mir: smisao 20. stoljeća s one strane eurocentrizma”, *Filozofska istraživanja*, br. 4, Zagreb, 2016, 740; D. Stojanović, “Sto godina fantazije”, *Peščanik.net*, 13. oktobar 2012, <https://pescanik.net/sto-godina-fantazije>.

(Ekmečić). Savremenost utječe na metodološke i sadržajne “prevrate u memoriji”, sporenja raznih “zajednica pamćenja”, na temeljno preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti.

Poznavanje svjetske / evropske historije bitno je za shvatanje kompleksnih procesa te stavljanje nacionalne i balkanske historije u širi kontekst. Svi procesi u historiji južnoslavenskih naroda bili su smješteni u “višeslojne kompleksne spoljnopolitičke okvire, izvan kojih se nisu mogli posmatrati kao potpuno samostalne celine”.²⁹ Historijski i socijalni kontekst u kojem se razvijala neka zajednica i posljedice koje je na nju imao nezaobilazan je pri analizi savremenosti. Treba uzeti u obzir cijeli kontekst. Ono što određuje tok historije ponekad bude “niz manjih događaja usred konteksta velikih ideja”. Pojam “umijeća pamćenja” ili “ars memoriae” Jan Assmann markira kao snažno ukorijenjen u zapadnjačkoj tradiciji. Prošlost je interpretativna, ona se stalno “reorganizuje kroz tok sadašnjice i promene referentnog okvira značenja”.³⁰ Interpretacija je, uočava Ivan Ristić, diskurs o prošlosti uklopljen u “referentni okvir značenja” sadašnjice. Neke historiografske škole povezuju sve društvene nauke u pokušaju da objasne prošlost i sadašnjost. Savremena ruska historiografija tematski pokriva vrlo širok raspon pitanja o nacionalnoj i svjetskoj historiji koja omogućavaju da se govori o pretenzijama Rusije na status svjetske “velike historiografske sile” (“российская модель – многовекторность и многовариативность развития”).³¹

Raznim metodološkim zahvatima može se spoznavati prošlost na više načina. Znatno je složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. Tako nastaju periodizacije, koncepti i uopštavanja. Bez ekonomskih, socioloških, demografskih, antropoloških, sociopsiholoških znanja ne mogu se

²⁹ J. Aleksić, “Koreni i uzroci Velike istočne krize (1875–1878) u ogledalu naučnog opusa Milorada Ekmečića”, *Leskovački zbornik*, LXV, Leskovac, 2025, 96.

³⁰ J. Asman, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Beograd, 2011, 41. Aleida Assmann, kulturalna teoretičarka, primjećuje da kolektivno pamćenje “događaje vidi iz jedne jedine, zainteresovane perspektive; ne trpi višeznačnost, redukuje događaje na mitske arhetipove”. U tom kontekstu kolektivno sjećanje ona izjednačava s političkim ili nacionalnim sjećanjem – vidi: A. Asman, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011, 43.

³¹ А. И. Филюшкин, “Как сегодня изучать историю Восточной Европы?”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1(27), Санкт-Петербург, 2020, 11.

shvatiti složeni procesi u društvu.³² Sami izvori ne problematiziraju prošlost. Zadatak historičara “nije samo rekonstrukcija golih činjenica, bez kontekstualizacije, razumevanja i tumačenja glavnih procesa”. Suočeni s mnoštvom proteklih događaja i procesa, historičari pokušavaju u njima naknadno naći unutrašnju logiku, veze i smisao. Sve što se potiskuje u jednoj ispliva u drugoj epohi. Nova saznanja i iskustva modificiraju shvatanja prohujalih razdoblja i otkrivaju zanemarene sadržaje. Od savremenog naučnika očekuje se ne samo znanje historičara nego i teorijsko-metodološka upućenost u brojne, srodne naučne discipline, identifikiranje potreba epohe i opštih svjetskih tendencija. Istraživačima je neophodna i empirija o procesima čiji su savremenici, a oni nisu jednoznačni. Budućnost je uvijek u magli. Uostalom, kako je kazao A. Solženjicin (Александр И. Солженицын), “niko još od zemnih ljudi nije uspio da predkaže sve neočekivane korake historije”. Ona nikada ne slijedi put, ukazuje Amin Maalouf, koji joj se trasira. Ona je zapravo ono što od nje čine ljudi, zbir svih njihovih djela, individualnih i kolektivnih, svih njihovih riječi, razmjena, sukobljavanja, patnji, mržnje, srodnosti. Što su “činioci Istorije brojniji, i slobodniji, rezultanta njihovih činova je kompleksnija, teško ju je obuhvatiti, buntovna je na uprošćujuće teorije. Istorija ide napred u svakome trenu beskrajnim mnoštvom puteva”.³³

Djelima se ne može pružiti vanvremensko svojstvo. Ne mogu se promijeniti zbivanja u prošlosti, ali se mijenjaju saznanja i predstave o tome. Rekonstrukcija prošlih događaja, navodi Fikret Karčić, radi se na osnovu postojećih znanja o prošlosti i duha vremena u kojem historičar živi. Historičari su, manje-više, svjesni da je svaki njihov rezultat nužno ograničene epistemološke vrijednosti, zbog limitiranog broja dostupnih izvora i “neizbježne ukorijenjenosti istraživača u društveno okruženje”. Oni su proizvodi i zatočenici vremena, okruženja i prostora u kojima žive i djeluju.³⁴ Eric Hobsbawm, koristeći primjer odnosa

³² R. Radovanović, “Istorija nam je više predvojnička obuka nego nauka”, *Danas*, Beograd, 6. septembar 2013.

³³ Opšir. A. Maluf, *Ubilački identiteti*, Beograd, 2003.

³⁴ Katkad se govori o historijskom toku kao o “aktivnom procesu”. Ta je “metafora sasvim prikladna pod uvjetom da povjesničara ne dovede u napast razmišljati o sebi kao o orlu koji nadzire zbivanje s neke usamljene stijene ili uglednoj osobi u stavu vojničkog pozdrava. Daleko od toga! Povjesničar je samo jedan od nejasnih likova koji se vuku na drugom kraju te povorke. I dok povorka krivuda duž puta, skrećući

historičara nacionalizma i nacionalističkih uvjerenja, tvrdi da “nijedan ozbiljan historičar nacija i nacionalizma ne može da bude posvećeni politički nacionalista... sem ukoliko historičar napusti svoja ubjeđenja kada ulazi u biblioteku ili radnu sobu”. Nacionalistička uvjerenja nespojiva su s profesijom historičara jer nacionalizam podrazumijeva *vjerovanje* u mnoštvo stvari za koje historičar *zna* da nisu tačne. No, empirijska je činjenica da postoje vrsni historičari i među nacionalistima.³⁵ Element lične perspektive i pristranosti samog historičara, bez obzira na poštovanje profesionalnih standarda i akademskih mjerila, pri svakom pokušaju pisanja savremene historije, teško može biti eliminiran.³⁶

Nacija je jedna od mnogih formi socijalnog organiziranja ljudi. Ona je proizvod historije. Širom Evrope tokom XIX stoljeća bilo je prihvaćeno poimanje nacije kao etničke zajednice. Milioni ljudi platili su tu odluku izgnanstvom, progonima i smrću. Onaj ko naciju i nacionalnu državu smatra najvišom vrijednošću drugačije piše historiju nacije nego onaj ko u centar postavlja ljude. Nacije su sklone da se okruže aurom posebnosti. Ona služi razgraničavanju od vanjskog i integraciji unutrašnjeg.³⁷ Ako jedan historičar pripisuje najvišu vrijednost pojmu “nacija”, on ne smije, upućuje Ágnes Heller, primjenjivati tu vrijednost samo na svoju naciju nego na sve. Pisanje historije treba poštovati princip proklamiran još u antičkom rimskom pravu koji važi i danas: “*Audiat et altera pars*”. Neobjektivan “prosječan čovjek” i neobjektivan historičar racionaliziraju svoje pristrane sudove dajući im izgled objektivnosti. Historičar ne treba kritikovati nacionalizam drugih nacija dok se vlastitom divi.³⁸ Sadržina koju bira određeni historičar u okviru je njegovog sistema vrijednosti

čas desno, čas lijevo, katkad dostižući sama sebe, relativni položaj različitih dijelova povorke stalno se mijenja... Novi vidici, novi kutovi gledanja, stalno se javljaju dok se povorka – a s njom i povjesničar – kreće dalje. Povjesničar je dio povijesti. Mjesto koje zauzima u ovoj povorci određuje njegov kut gledanja na prošlost” – cit. prema: E. H. Carr, *Što je povijest?*, 29.

³⁵ S. Milošević, “O nastavi istorije, politici, Evropskoj uniji i poganom jeziku”, *Peščanik.net*, 4. oktobar 2017, <https://pescanik.net/o-nastavi-istorije-politici-evropskoj-uniji-i-poganom-jeziku>.

³⁶ M. Subotić, “Erik Hobsbaum: historičar u potrazi za budućnošću”, *Filozofija i društvo*, br. 1, Beograd, 2009, 163.

³⁷ H. Sundhaussen, “Beogradsko predavanje”, *Peščanik.net*, 13. april 2009, <https://pescanik.net/beogradsko-predavanje>.

³⁸ A. Heler, *Teorija istorije*, Beograd, 1984, 100, 158.